

**ВИДАННЯ З АСТРОНОМІЇ У КОЛЕКЦІЇ ВИДАНЬ ГРАЖДАНСЬКОГО ДРУКУ
XVIII СТ. ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Ганна АНДРУСЕНКО

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
Київ МСП-601, вул. Володимирська, 62

Розглянуто видання астрономічної тематики періоду т. зв. гражданського книгодрукування (світська книга, надрукована гражданським шрифтом у XVIII – першій чверті XIX ст.). Охарактеризовано найбільш цікаві примірники з відділу стародруків та рідкісних видань, що містять важливі реалії побутування книги: автографи, дарчі записи, власницькі доповнення тексту, помітки, печатки тощо. Виокремлено та розглянуто видання з астрономії, що зберігаються у складі конволютів.

Ключові слова: книги, гражданський шрифт, астрономія, бібліотека ім.Вернадського

Небесні явища з давніх часів привертали до себе увагу людей. Необхідність орієнтуватися в просторі, систематизувати свій час та передбачувати такі події, як моменти розливу рік і час польових робіт, а також прагнення зрозуміти і пояснити те, що вони бачили на небі призвело до порівняно раннього розвитку астрономії. Тому, панує думка, що ця наука зароджувалась там, де в ній була потреба, а отже – скрізь. Однак найдавніші писемні свідчення про регулярну астрономічну діяльність виявлено у вавилонських клинописних текстах, найбільш ранні з яких датуються рубежем II–I тисячоліття до н. е. Надалі описи астрономічних явищ зустрічаються в різноманітних писемних джерелах: богословських, географічних, медичних працях, календарях, літописах різних народів. Народні уявлення про явища природи знайшли відображення й у кириличних рукописах.

В українських землях, як і в Західній Європі, розвиток астрономічної книги відбувався з одними й тими ж закономірностями.

Спочатку використовували класичні наукові твори античності і середньовіччя та їхні переклади, а потім вже з'являлися самостійні оригінальні праці оглядового та узагальнюючого характеру.¹ Ще починаючи з XVII ст. друкована книга стає важливим чинником у розвитку вітчизняної науки. Її тематика відображає тогочасний стан освіти та культури.

У 1708 році імператор Петро I запроваджує в Російській імперії гражданське, тобто світське, книгодрукування та особисто керує друкарською і видавничою справою. Із введенням гражданського друку поступово збільшувалися обсяги світської друкованої книги, що було зумовлено потребами держави, науки, розвитком світської школи, освіти, культури. Щоправда, протягом певного часу розповсюдження гражданського книгодрукування обмежувалося Петербургом та Москвою. Зокрема, в Україні книгодрукування дістало поширення пізніше, тільки в другій половині XVIII століття. Проте російські книги гражданського друку мали широке розповсюдження в Україні ще в першій поло-

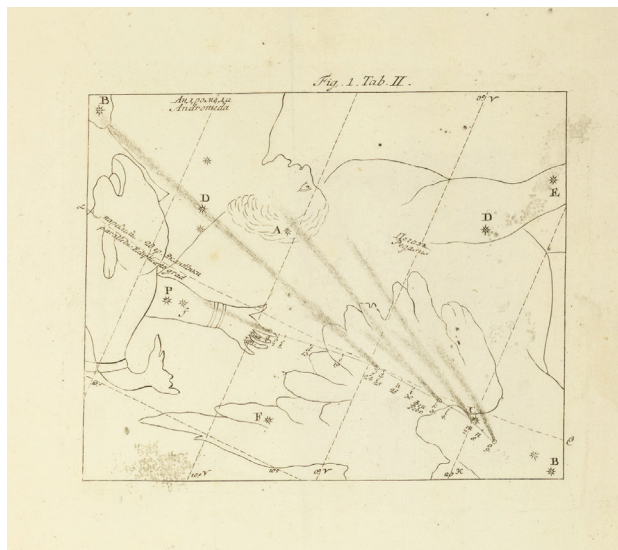

Рис. 1. Зображення положення комети в книзі «Описания в начале 1744 года явившихся кометы»

вині XVIII століття. Вони швидко увійшли в практику учбових закладів, зосереджувалися в бібліотеках, ними постійно користувалися приватні особи. Книга поступово перестає бути надбанням заможної меншості й приваблює все ширше коло читачів, починає набувати більш важливого суспільного значення.

У відділі стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігається найбільше в Україні зібрання видань гражданського друку. Процес поглибленого попримірникового дослідження цих стародруків досить тривалий, бо у ВСРВ лише окрема колекція видань гражданським шрифтом налічує понад 14000 одиниць,² причому конволюти (власницькі штучні збірники, складені з кількох різних видань чи рукописів) теж вважаються однією одиницею зберігання. Є примірники видань гражданським друком і в інших колекціях відділу, а також в інших відділах НБУВ, і наразі загальна кількість таких видань в усіх фондах НБУВ невідома.

Стан збереження примірників, у тому

числі з астрономії, красномовно свідчить про їх тривале використання. Багато видань дефектних, зі значними втратами тексту, але є в НБУВ й ідеально збережені, навіть не розрізані примірники у видавничих обкладинках-сорочках. Важливі реалії побутування книги (провенієнції або власницькі знаки) – маргіналії (автографи, дарчі і вкладні записи, авторські доповнення тексту, помітки), екслібриси, штемпелі, печатки, ярлики книжкових крамниць та підписи інтролігаторів, а також характерні обкладинки, замовлені художні оправи з суперекслібрисами, тисненими дарчими текстами, тоновані обрізи. Перераховані ознаки надають книзі унікальності, проте не завжди можливо розкрити таїну взаємин поколінь власників, як приватних осіб, так і державних інституцій, шляхи комплектування книжкових зібрань чи надходження окремих примірників, виявити факти національно значущих культурно-освітніх та історико-суспільних подій.

Розглянемо кілька примірників астрономічних видань, що мають перераховані вище особливості.

П'ять примірників «Описания в начале 1744 года явившихся кометы купно с некоторыми учиненными об ней рассуждениями чрез Готфрида Гейнсиуса Имп. Академии наук члена и профессора астрономии, причем на переди предложено сокращенное рассуждение о состоянии и свойствах всех комет переведенное из Шамберовой Циклопедии» (СПб., 1744), перекладеного М. В. Ломоносовим, зберігається під шифрами: Гр 1155, Гр 1155², Гр 2826(4), Гр 2947, Гр 2947². Примірник під шифром Гр 2826(4) має напис «Ex Libris Clarissimi viri Johannis Samoilovicz dignissimi Rhetorices in Academia Kioviensi magistri et Gimnasiarcha bibliothecae Academiae Kioviensis applicatus 1783. anno octomb: 24. Die». Отже, Іван Самойлович, професор, інтендант (гімнасіарх) Кислово-Могилянської академії читав цю книгу з

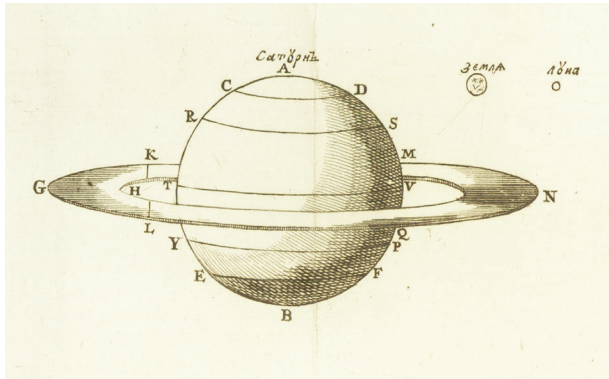

Рис. 2. Ілюстрація з видання 1717 року російського перекладу книги Х.Гюйгенса «Книга мирозрєния, или Мнение о небесноземных глобусах».

астрономії чи принаймні зберігав її. Відомо, що найбільшою цінністю Самойловича була його бібліотека – 1147 книг, переданих після його смерті до Академії.³

Примірник з шифром Гр 2947 походить з бібліотеки, сподіваємось, відомої в історії України козацько-старшинської родини Галаганів: має запис «из книг І. Галагана». Виходить, козацька старшина теж захоплювалась астрономічними явищами? Дублетний примірник під шифром Гр 2947⁽²⁾ з печаткою «Библиотеки Киевскаго Пустынно-Николаевскаго монастыря» свідчить про те, що астрономічної тематики книжки читали в православному монастирі. Примірник під шифром Гр 1155⁽²⁾ має наклейку «Дар Академии наук СССР в ознаменование 300-летия воссоединения Украины с Россией», отже одержаний у 1954 р. разом зі значним масивом інших російських книжок, у т. ч. гражданського друку.

У ВСРВ зберігається російський переклад останньої книги Христіана Гюйгенса «ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΟΣ sive de terris coelestibus earumque ornatu conjecturae» (вперше була надрукована латиною в Гаазі у 1698) – філософсько-астрономічні роздуми про Всесвіт. Книга Гюйгенса отримала дуже широке по-

ширення в Європі, де була перекладена англійською (у 1698 році), голландською (1699), французькою (1702), німецькою (1703), російською (1717) та шведською (1774) мовами. Російською мовою за наказом Петра І була перекладена Яковом Брюсом під назвою «Книга мирозрєния, или Мнение о небесноземных глобусах, и их украшениях: напечатана в Санктъпитербургскои типографіи, 1717 год, октября 27 дня. А в Московскои против того ж первое 1724 году марта в 31 день». Вважається першою в Росії книгою, де викладена геліоцентрична система Коперника. Гюйгенс стверджував, що інші планети теж заселені людьми. Видання (5 примірників) знаходиться у відділі під шифрами Гр 2277, Гр 2278, Гр 2448, Гр 2449, Гр 2450.

Примірник під шифром Гр 2449 має дарчий напис: «Дарована мне от Его Яснопревелебнаго господина отца Платона Маленовского члена Синодального». Примірник Гр 2278 теж з дарчим написом: «Сія книжица мне Іероніму М: в дар от Его Высокопреподобия Стефана Каленовского архимандрита Заиконоспасского московського пріслася 1736 году января 18, а я принесл в дар его преподобию отцу Сильвестру Думнецкому наместнику К Свято-Софійскому Катедральному». Напис свідчить про те, що книга була подарована архієпископом Новгородським і Великолуцьким, який мав величезну власну бібліотеку, що після його смерті зберігається в Новгородській семінарії. Біографічних відомостей про Сильвестра Думницького, якому згодом була передарована книга, збереглося дуже мало. У 1730-х роках він був намісником Софійського монастиря, 1737 року призначений архіандритом Братського монастиря і водночас ректором Києво-Могилянської академії; 2 вересня 1740 року переведений на посаду настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря, де і помер 1746 року.

Рис. 3. Зображення армілярної сфери з книги Ф. Дільтея «Новое описание сферы», 1763

Наступне видання – «Новое описание сферы, содержащее в себе толкование сферы, ее кругов, движения звезд, древних же и новых систем света с сокращенным изъяснением» (М., Типография университета, 1763) Дільтея Філіпа Генріха, першого професора права у Московському університеті, який протягом перших десяти років був єдиним професором юридичного факультету. Писав Дільтей в основному французькою і до перекладу своїх праць, як і решта професорів, залучав студентів. Серед перших у 1763 році з університетської друкарні вийшло друком «Новое описание сферы...», яке носило астрономо-географічний характер, адресувалося переважно студентам університету та учням гімназії, як і більшість праць Дільтея. Два примірника видання зберігаються під

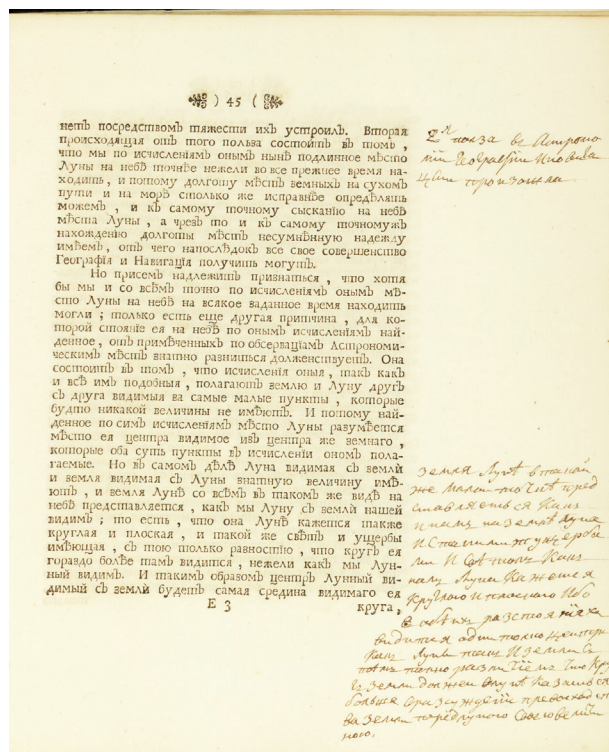

Рис. 4. Сторінка з книги П.Микити «Речь о новых изобретениях в лунной теории», 1752 р.

шифрами – Гр 1303, Н 235(5). Примірник Гр 1303 на форзаці має власницький напис «Д. І. Яворницький», що свідчить про належність цієї книги відомому українському історику, археологу, етнографу, фольклористу, лексикографу, письменнику.

«Речь о новых изобретениях в лунной теории» професора астрономії Попова Микити Івановича [1752], яка була прочитана ним публічно, зберігається у відділі у двох примірниках під шифрами Гр 1010(25) і Гр 4127. Останній примірник містить численні цікаві коментарі та помітки на полях, зокрема на стор. 37: «Что всех неравное ... течения лунного пути суть только четыре главные причины»; стор. 38: «Оправдания Невтоновой системы что все тела небесных планет содействуют взаимною притягатель-

ною силою одно на другое и разныя пропорція ускорения и медления неравную скорость их стремления причиняющая. Что есть еще третия невидимо определенная отражательная сила которая их соединению вечно препятствует»; стор. 43: «Луна в воздухе и в воде показывает нам на земле свое влияние и действие...»; стор. 45: «Земля Луне в такой же малой точке представляется, какъ и намъ на земле Луна, и с такими ж ущербами и светом какъ намъ Луна кажется круглою и плоскою. Ибо въ обеихъ разстоянїяхъ видится одни толко центры какъ Луны такъ и земли съ темъ только различїемъ что кругъ земли долженъ луне казаться больше в разсужденїи превосходства земли перед луною своею величиною»; стор. 49: «Какъ можно узнать земному жителю съ луны величину земную и лунную лунному жителю»; стор. 51: «Предприятїе Паризскою Академією [учинено] примечанїе самымъ деломъ на Луну съ Южнаго края земли. А Російская Академія взяла на себя по общему согласїю парижскаго и росїйскаго правленія тож самое учинить въ [своей] северной части къ чему Парижская Академія выслала на Мысь Доброй Надежды наилучшаго своего астронома аббатта De La Kale. А здешняя Академія наукъ професора астрономии госп. Гришова на островъ Эзель яко на самую дальнейшую часть Рос. Імп. к Западу».

На окрему увагу заслуговують конволюти – це видавничі або власницькі збірники, що складаються з окремих творів (алігатів). Видавничий конволют – це збірник, складений із раніше виданих самостійних видань, об'єднаних видавцем (друкарем) в один том із спільним титульним аркушем або обкладинкою. У видавничі конволюти вміщували найчастіше окремі нерозпродані примірники видань, надруковані в різні роки. Таке явище було характерним для видань XVI–XVIII ст.

Власницькі конволюти були поширені серед бібліофілів. Власницький конволют –

це збірник, складений самим власником приватної бібліотеки чи за його розпорядженням іншою особою (що було звичайним явищем у XVIII–XIX і попередніх сторіччях) з різного роду публікацій, рукописів або графічних матеріалів. Часто на таких примірниках, що складають конволют, залишилися екслібриси, автографи, позначки чи записи на полях, форзацах; конволют має власницьку індивідуальну палітурку. Рукописні твори та друки об'єднувались в один том за тим чи іншим принципом, насамперед за темою, автором, часом створення. Інколи, купуючи в роздріб окремі тоненькі видання, власники для зручності зберігання замовляли для них або виготовляли самі різноманітні оправи, на корінцях яких могли бути зазначені скорочені назви, номери томів, роки видань тощо. Наразі такі конволюти становлять безсумнівний інтерес для дослідників історії культури, бібліотекознавства, а також колекціонерів. Тут можуть бути виявлені невідомі тексти рукописів, унікальні примірники видань.

У ВСРВ ряд праць з астрономії теж зберігаються у конволютах. Більше десяти видань астрономічної тематики є алігатами (тобто частинами) у складі конволютів. Серед них є кілька таких, що зберігаються у бібліотеці в одному примірнику. Більшість з цих конволютів мають напівшкіряну оправу: кришки оправи обклеєні папером, часто з мармуровим малюнком (синього, жовтого, червоного кольору), корінець та наріжники зі шкіри. На форзацах і звороті обкладинки кількох конволютів міститься їх зміст, написаний чорнилом.

«Слово о главных переменах атмосферы и о предсказании их: в торжественное празднование коронования ея императорскаго величества всепресветлейшия государыни императрицы Елисаветы Петровны самодержицы всероссийския в публичном собрании Академии наук, говоренное на латинском языке Иосифом Адамом Брауном ординар-

ним профессором філософії. 1759 года апреля 26 дня» (СПб., [1759]) зберігається в трьох конволютах під шифрами Гр 5030(2), Гр 327(8), Гр 4689(3). У конвolutі під останнім шифром видання зберігається у двох примірниках. Браун ще написав ряд статей з фізики та метеорології і разом із М. В. Ломоносовим визначив температуру затвердіння ртуті.

Праця російського та німецького фізика, астронома і математика, члена Петербурзької Академії наук Епінуса Франца Ульріха Теодора «Разсуждение о воздушных явлениях при высочайшем присутствии ея императорскаго величества Екатерины Вторыя императрицы и самодержицы все-российския и прочая, и прочая, и прочая читанное в публичном собрании Императорской Академии наук июля 2 дня 1763 года Фр. Ульр. Теод. Эпинусом, коллежским советником, ординарным оной Академии членом, директором наук в Сухопутном шляхетном кадетском корпусе, и членом Берлинской, Стокгольмской и Эрфуртской академий» (СПб., [1763]) зберігається у конвolutі під шифром Гр 327(5). В «Разсуждении...» стверджувалась можливість довгострокових прогнозів погоди при наявності глобальної мережі метеостанцій.

26 травня 1761 р. М. В. Ломоносов спостерігав у себе в будинку за допомогою власноручно виготовленого телескопу рідкісне астрономічне явище – проходження Венери над сонячним диском – і відкрив атмосферу цієї планети. В цьому ж році було опубліковано його статтю «Явление Венеры на Солнце, наблюденное в Санкт-Петербургской императорской Академий наук Майя 26 дня 1761 года». У ВСРВ зберігається два примірники цього видання, які є складовими частинами конвolutів: Гр 1010(26-й алігат) – з власницьким записом архімандрита Паїсія і дарчим – Київській Академії, та Гр 4689(4).⁴

«Изъяснение наблюдений по случаю

явления Венеры в Солнце и Селенгинске учиненных, читанное в публичном собрании Имп. академии наук сентября 23 дня 1762 года Академии наук адъюнктом Степаном Румовским» [СПб., 1762], з яким Румовський виступив на урочистих публічних зборах Академії, зберігається у конвolutі під шифром Гр 327(3). Румовський в 1761 та 1769 роках їздив у астрономічні експедиції (до Селенгінська у Забайкаллі та в Колу на Кольському півострові) для спостереження за рідкісним астрономічним явищем – проходженням планети Венера на фоні Сонця. За результатами спостережень прорахував відстань від Землі до Сонця, отримавши розрахунки, дуже близькі до сучасних.

Для спостереження наступного, другого проходження Венери по Сонцю 23 травня 1769 року Румовський, як уже зазначено, їздив до Коли. Ця поїздка була дуже вдалою: завдяки більш сприятливим погодним умовам йому вдалося спостерігати перші три фази появи, тобто перше зовнішнє доторкання країв Венери і Сонця та перші і останні їх доторкання. Другому проходженню Венери по Сонцю і своїм спостереженням стосовно цієї події Румовський присвятив «Observationes spectantes transitum Veneris per discursu solis et eclipsin solarem die 23 maii (3 iunii) 1769 Kolae in Lapponia institutae» (Petropoli, 1769, також в «Novi Cominentarii» etc., t. XIV pro anno 1769, Petropoli. 1770, p. 111–153) та «Наблюдения явления Венеры в солнце в Российской Империи в 1769 году учиненные, с историческим предуведомлением, сочиненным Степаном Румовским, Академии Наук членом» (СПб., 1771). Це видання зберігається у відділі під шифром Гр 5153.

Ряд праць з астрономії, що зберігаються в колекції видань громадянського друку, не мають ніяких власницьких особливостей, хоча є рідкісними та цікавими. Серед них можна виділити: «Древний и новый астрономический телескоп, или Полное собрание

Рис. 7. Ілюстрація з книги Ф.Соймонова «Краткое изъяснение о астрономии», 1765 р.

установ, у Києві у XVIII–XIX ст. Це безумовно свідчить про існування інтересу освічених кіл тогочасного українського суспільства до астрономії, про вивчення тут астрономічних явищ і опосередковано – про розвиток астрономічних знань серед різних верств суспільства.

¹Соколов В. Природничо-наукова книга в інтелектуальному житті українського суспільства XVIII ст. // Бібліотечна планета. – № 4(22), 2003. – С. 10-14.

²Рукавіцина–Гордієвська Є. В. Колекція громадянського друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 97-105.

³Хижняк З. І., Лякіна Р. М. Самойлович Іван, чернець ім'я Іоїль // Києво-Могилянська академія в іменах: Енциклопедичне видання. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 474-475.

⁴Губко Г. С. Праці М. В. Ломоносова у книжковій культурі та науці XVIII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 80-93.

⁵Петров С. Й. Книги громадянського друку, видані на Україні: XVIII – перша половина XIX століття: Каталог (1765–1860). – Х., 1971. – 294 с.